

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ

Михайло ТОМЧУК

Copyright © 2010

Сучасні проблеми соціально-економічного розвитку України зумовлені впливом цілої низки негативних як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Серед них значно вагоміше місце посідають суб'єктивні чинники, які у суспільно-корисній діяльності найчастіше виявляються через показники особистісного розвитку людини. Значний сегмент й об'єктивних чинників, які не сприяють успішній реалізації того чи іншого виду діяння, спричинені теж людським фактором. Виходячи з цього, є підстави зробити висновок, що найвагоміший суб'єктивний показник, що характеризує ступінь успішності діяльності особистості, – це *психологічна готовність*. Саме остання демонструє повноту відповідності розвитку всіх структур особистості вимогам здійснюваної нею конкретної діяльності. Очевидно, що з метою наукового забезпечення процесу вивчення, аналізу та формування високого рівня психологічної готовності особистості до діяльності важливо дотримуватись певних *методологічних засад*. Донині зазначений аспект цієї проблеми, за виключенням досліджень окремих авторів (М.І. Дяченко, М.Д. Левітов, В.В. Рибалка, О.В. Тімченко, А.В. Фурман) є недостатньо розробленим у психологічній науці. Наразі зазначимо, що методологія дослідження та розвитку зазначеної психологічної готовності має охоплювати систему основних категорій, понять, принципів, знань про структуру, логічну організацію, методи, способи, засоби її осмислення та розвитку, критичний аналіз різних підходів і концепцій щодо розуміння її сутності та феноменологічних проявів.

При дослідженні психологічної готовності особистості до будь-якої діяльності важливо керуватися системою принципів, що сприяють успішному її вивченню, формуванню, само-

ствердженню. В межах розробки цієї проблеми нами проведено та апробовано цілу низку експериментальних пошукувань, а за їх результатами підготовлено та захищено такі кандидатські дисертації: А.А. Гулеватий – психологічна готовність молоді до використання комп'ютерної техніки, І.Е. Ковальська – готовність членів громадських формувань до охорони державного кордону, Л.О. Матохнюк – формування психологічної готовності майбутніх інженерів до професійної діяльності, Ю.О. Овчаренко – особливості професійної самосвідомості військовослужбовців військ протиповітряної оборони, І.М. Окуленко – психологічна готовність пілотного складу до діяльності в умовах тривалих перерв між польотами, І.В. Платонов – динаміка психологічної готовності майбутніх офіцерів Внутрішніх військ до правоохоронної діяльності та ін.

На основі вищевказаного набули обґрунтування загальні принципи формування психологічної готовності особистості до діяльності, а саме:

– врахування у цілеспрямованому розвитку тих *особистісних рис і властивостей*, які найкраще відповідають вимогам тієї чи іншої діяльності та сприяють успішній її реалізації;

– спричинення (*рос. – детермінізму*), що дозволяє при вивченні психологічної готовності до будь-якої діяльності врахувати систему факторів, чинників, які зумовлюють таку готовність та здійснюють вплив на динаміку, механізми її розвитку й формування;

– *цілісного підходу*, системного вивчення психологічної готовності, який полягає не лише у виявленні певних особливостей психічного розвитку особистості, а й у встановленні взаємозв'язків між окремими показниками, компонентами, що зумовлюють становлення і

прояв зазначеної готовності; реалізація вимог цього принципу досягається при якісному аналізі отриманих емпіричних даних;

– *порівняння*, суть якого полягає у тому, що емпіричні результати, отримані під час експериментального дослідження, порівнюються з уже відомими здобутками інших авторів, або ж рівень психологічної готовності учасників експериментальної групи порівнюється із результатами вивчення тих же показників у контрольній групі;

– *динамічності*, згідно з яким виявити ті чи інші особливості розвитку психологічної готовності особистості до діяльності можна лише у динаміці змін її репрезентативних показників;

– *урахування вікових особливостей особистості* у процесі розвитку її психологічної готовності до здійснення того чи іншого виду діяння;

– *вдосконалення технологій* (змісту, форм, методів, методик, дій, операцій та ін.) зовнішньої, предметної діяльності особи як умови розвитку високого рівня її психологічної готовності;

– *максимального узгодження технологій формування* психологічної готовності особистості до діяльності з її *індивідуальними особливостями*.

На сьогодні існує безліч концепцій та підходів до тлумачення сутності, структури, змісту психологічної готовності особистості до різних видів діяльності. Різноманітність бачень зазначеного феномена зумовлена неоднаковістю базових методологічних засад у самоорганізації дослідниками його розуміння. Здебільшого останні вирізняють його особистісний і функціональний рівні актуального перебігу. У першому випадку вона вивчається з метою виявлення резервів удосконалення взаємозалежної динаміки психічних процесів, станів, властивостей, рис і тенденцій особистості та підготовки її до виконання основного функціонального навантаження того чи іншого виду діяльності. Проте, як переконує практика, більшість пошукувань з проблем психологічної готовності особистості присвячені саме розгляду її другого випадку – суто функціонального. Це спричинено, на нашу думку, деякими організаційно-методичними труднощами і складністю процедури досліджень названої готовності з позицій цілісної структури особистості.

В контексті особистісного підходу до психологічної готовності виокремлюється також кілька відмінних напрямків. Так, одні науковці розуміють готовність як функцію конкретної ситуації, як психічний стан особистості в даний момент часу, тобто розглядають її як ситуаційну, мобілізаційну, передстартову готовність

[2; 3; 4; 5; 6], інші – витлумачують даний феномен як стійку (незалежну від конкретної ситуації) характеристику особистості, як її підготовленість до діяльності, тобто як тривалу, стійку внутрішню готовність діяти [2; 3; 7].

Відомий психолог М. Д. Левітов розглядає готовність як тимчасовий, “передстартовий” стан особистості [3, с. 22] і наголошує, що психічні стани людини значною мірою впливають на рівень її готовності до виконання певної діяльності. Ю. В. Сосновікова говорить про психічні стани особистості як про “співвідношення і взаємодію психічних компонентів особистості в даний період часу” [4, с. 7], що близьке до концептуального розуміння готовності М. Д. Левітовим. Примітно, що ситуаційна готовність до діяльності здебільшого виявляється в екстремальних умовах і залежить від типу нервової системи, індивідуально-типологічних властивостей особистості. Проте частина психологів розглядають зазначену готовність як певний функціональний стан організму напередодні якоїсь діяльності. Скажімо, А. М. Столяренко в готовності військово-службовців до бойової роботи вбачає одну зі сторін також “стан готовності діяти в даний момент” [5, с. 11].

Відомий дослідник питань становлення фахівця Ю. Самарін стверджує, що готовність як психологічний стан особистості – це внутрішня налаштованість на певну поведінку при вирішенні завдань, що стоять перед людиною, установка на активну і доцільну дію. Мета формування готовності полягає у полегшенні процесу адаптації, в досягненні успіху, для чого особі потрібно опанувати операційним, моральним, психічним, організаторським аспектами обраної професії.

В контексті функціональних станів людини розглядає проблеми готовності О. В. Тімченко [6]. На думку автора, для досягнення готовності засадничими є адекватне відображення спеціальності, професійна майстерність, уміння мобілізувати наявні фізичні і психічні ресурси для реалізації діяльності. А якщо це так, то стан готовності можна формувати й розвивати.

Розглядаючи психологічну готовність на функціональному рівні, М. Д. Левітов розуміє її як тимчасову готовність і працездатність. Сутність її він вбачає у передстартовій активізації психічних функцій, а зміст – в орієнтуванні в умовах праці і у створенні психічної готовності до неї. Отож проблема останньої пов’язується з найширшим особистісним контекстом. Автор виділяє три фактори індивідуальної готовності

до професійної діяльності – два психологічних (ставлення людини до даної праці, його трудова спрямованість у цій галузі і здатність до професії) і педагогічний (оволодіння знаннями, вміннями і навичками, значущими для даної професії) [3].

В. Шадріков підкреслює, що готовність може розглядатися не лише як робоча мобілізація професійної та психологічної можливостей, а й як високий професіоналізм, оснований на різноманітних, відібраних соціальним досвідом і професією резервах, компенсаціях і заміщеннях, породжений самовдосконаленням природних даних, особистого досвіду і практики, педагогічною школою і власною професійною орієнтацією [8].

З позицій особистісно-діяльнісного підходу досліджував проблему професійної готовності А.А. Деркач [1], котрий визначає її як цілісний прояв усіх аспектів особистості, виділяючи пізнавальні, емоційні, мотиваційні компоненти.

Здобутки в дослідженні проблем психологічної готовності були узагальнені у працях М.І. Дьяченка і Л.А. Кандиловича, які розглядали широке коло питань, що пов'язані із формуванням довгострокової і ситуативної готовностей. Автори пишуть, що готовність – це “цілеспрямоване вираження особистості”, що формується у процесі всебічної підготовки і є результатом повноцінного розвитку особистості з урахуванням вимог, які пред'являють особливості фахової діяльності [2]. Причому довгострокова готовність є “стійкою особистісною характеристикою, істотною передумовою успішної діяльності”, що охоплює такі елементи: а) позитивне ставлення до діяльності, професії; б) адекватні вимогам діяльності риси характеру, здібності, темперамент, мотивація; в) потрібні знання, вміння, навички, норми, цінності; г) стійкі, професійно важливі особливості сприйняття, уваги, емоційних і вольових процесів.

Відомий дослідник структури особистості та шляхів її розвитку К.К. Платонов виокремлює три значення готовності до праці: 1) *широке* – готовність до будь-якої праці як результат трудового виховання, що виявляється у бажанні працювати, в усвідомленні важливості своєї участі у спільно корисній діяльності; 2) *більш конкретне* – готовність до певної праці, що стала професією як результат професійного навчання, виховання і соціальної зрілості особистості; 3) *найбільш конкретне* – готовність до праці за певних умов як результат психологічної підготовки і психологічної мобілізації.

Готовність у форматі конкретної діяльності розуміється як: а) інтенсивна перебудова досягнутого професіоналізму в напрямку його вдосконалення; б) характеристика психологічних можливостей людини на певному етапі її психічного розвитку, зважаючи на його різноманітність, широту, масштабність і діапазон. Очевидно, що, незалежно від виду діяльності, готовність формується на всіх етапах професійного становлення. Розвиваючись, вона стає умовою і засобом організації резерву активності особистості, її властивістю, створеною професійним довкіллям та самореалізуванням особистості в його ситуаційному лоні.

Формування готовності передусім означає створення системи таких мотивів, ставлень, установок, рис особистості, накопичення знань, умінь, навичок, які, активізуючись, забезпечують професіоналу можливість ефективно виконувати свої функції. Оскільки розвиток діяльності і формування готовності до неї є двобічним взаємопов'язаним процесом, а рівень такої готовності визначає оптимальну працездатність людини й високу продуктивність її праці, то підвищення рівня готовності закономірно становить основу вдосконалення будь-якої діяльності за фахом чи за покликанням.

Стіюку, тривалу психологічну готовність до діяльності слушно розглядати як складну індивідуальну властивість особистості. Її формування відбувається у процесі навчальної діяльності, під час підготовки до здійснення професійних функцій, а опосередковано – через створення і повторення спеціально розроблених розвивальних ситуацій, соціально-психологічних умов. При цьому прості психічні стани, властивості особистості певним чином інтегруються й утворюють нову складну структуру системної якості, власне її психологічну готовність до діяльності.

Донині, на жаль, більшість дослідників психологічної готовності до діяльності розкривають останню без чітких уявлень про структуру особистості. Почасти нехтуються принципи системного підходу, обстоюється механічне розуміння природи цих психологічних явищ. Існують розбіжності і в уявленнях науковців щодо набору компонентів, які долучаються до структури психологічної готовності. Найповніше, на нашу думку, психологічно обґрунтовують готовність до діяльності М.І. Дьяченко та Л.А. Кандилович, які виокремлюють в ній мотиваційний, пізнавальний, емоційний та вольовий компоненти [2]. Проте останні обґрунтовуються переважно на теоре-

УСПІШНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Зовнішні умови ситуації (рівень екстремальності діяльності, складність завдань, її зміст, динаміка і т. ін.)

Рис 1.

Структура цілеспрямованого формування психологічної готовності особистості до діяльності

тично-гіпотетичному рівні, без глибокого експериментального вивчення їх достовірності.

На особистісному рівні розглядає готовність до професійної діяльності Л. Пуні, визначаючи її як психолого-педагогічну (психологічну за предметом і педагогічну за засобами формування). Водночас він виділяє симптомокомплекс ознак готовності – вольові риси, певна спрямованість інтелектуальних процесів, спеціальна спостережливність, творча уява, оптимальність у вияві стеничних емоцій, гнучка увага, здатність до саморегуляції. Пропонований підхід вочевидь уможливує вивчення готовності як формовияву індивідуально-особистісних рис, зумовленого характером майбутньої діяльності.

В наших дослідженнях перевага надавалася особистісному підходу до розуміння сутності психологічної готовності особистості до діяльності. А це означає, що останню розглядають як результат підготовки (підготовленості) людини до певної діяльності, тобто як стійке, багатоаспектне утворення особистості, котре охоплює

низку компонентів, адекватних вимогам змісту та умовам діяльності, які у своїй сукупності дають їй змогу успішно здійснювати діяльність.

Гіпотетично передбачалося, що психологічна готовність особистості до діяльності являє собою інтегральну властивість людини, яка характеризує її придатність до виконання вимог конкретної діяльності. До структури зазначеної готовності входять чотири взаємопов'язані компоненти – мотиваційна, когнітивна, операційно-процесуальна та емоційно-вольова готовності (*рис. 1*).

Пропонована модель психологічної готовності підлягала експериментальній перевірці. Для отримання показників вказаної готовності були використані методики, які дозволяли оцінити рівень розвитку всіх чотирьох її компонентів у кількох різновидах діяльності. Методом рангової кореляції за Спірменом побудовані матриці кореляцій для всіх показників тестів та анкет. Аналогічним чином створювалися матриці кореляцій для окремих складових психологічної готовності. Для змістовного аналізу і

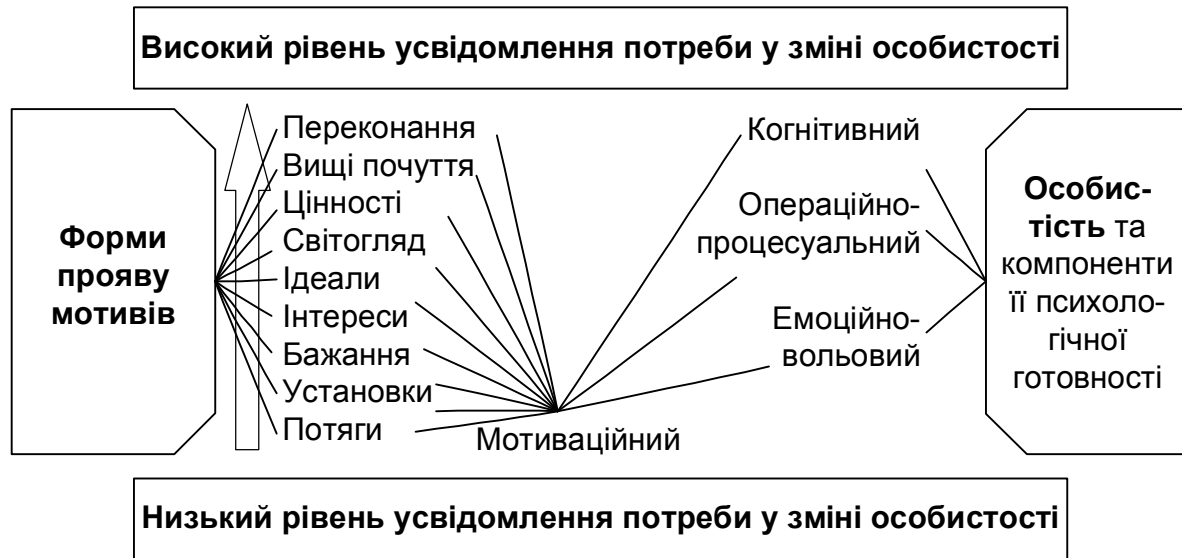

Рис. 2.
Схема розвитку мотивації особистості до діяльності

перевірки достовірності нашої гіпотези про оптимальність виокремлення чотирьох компонентів цієї готовності нами був використаний факторний аналіз. Відповідно до теорії “двох факторів” Спірмена, дисперсія кожного показника (відповіді та їх групи) визначалась генеральним (загальним) фактором та одиничними, частковими, яких було стільки, скільки нараховувалося показників (відповідей) в анкеті (тесті). Нами також виконана факторизація, підраховані залишкові коефіцієнти кореляції, факторна вагомість кожного показника. Крім того, встановлена імовірність того, що залишкові коефіцієнти кореляції характеризують (із середнім значенням рівним нулю) похибки саме даного методу вимірювання, а не наявність ще одного чи кількох факторів, що впливають на результати опитування. У підсумку встановлено, що між виділеними нами компонентами психологічної готовності існує сильний кореляційний зв’язок. Виявлено, що особливо значимо на когнітивну, операційно-процесуальну та емоційно-вольову складові готовності до діяльності впливає мотиваційна налаштованість. У структурі психологічної готовності особистості саме вона має найбільшу вагомість, тоді як найменш значущою є емоційно-вольова.

Проведений нами кореляційний та факторний аналізи підтвердив, що виділені нами складові готовності справді характеризують здатність особистості до різних видів діяння на рівні значущості $p < 0,05$. Іншими словами, мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний та емоційно-вольовий складові з високою імовірністю визначають тільки один

генеральний фактор, яким є психологічна готовність особистості до діяльності. Причому перша мотиваційна складова може бути розкрита лише в контексті проблеми мотивації до діяльності взагалі. Вивчення її полягає в аналізі причин і факторів, які спонукають, ініціюють, спрямовують, посилюють та підтримують активність людини на шляху до поставленої мети. Залежно від того, як особистість усвідомлює соціальну потребу в певній діяльності, спонуки-мотиви реально зовні постають у різних формах – бажаннях, інтересах, ідеалах, світогляді, вищих почуттях, переконаннях тощо. І чим вищий рівень усвідомлення потреби в діяльності, тим більш розвиненими в них є мотиви, а відтак – вищою мотиваційна готовність особистості щодо її виконання (*див. рис 2*).

Когнітивна готовність характеризується рівнем розвитку знань у царині певної діяльності. Операційно-процесуальна готовність визначається сформованістю в особистості практичних навичок та вмінь щодо здійснення цієї діяльності та розвитком психічних пізнавальних процесів (відчуттів, сприймання, мислення, пам’яті, уяви та ін.), які сприяють результативності та ефективності праці. Емоційно-вольова готовність – це здатність особистості свідомо регулювати свою поведінку, дії в будь-яких ситуаціях суспільного виробництва. Емоційні стани, котрі проявляються у людей під час виконання тієї чи іншої роботи різні за силою, модальністю, спрямованістю і стійкістю. Стимування чи посилення їх можливе шляхом розвитку вольових рис. Будь-яка діяльність є більш чи менш складною, емоціогенною, що

пов'язано з постійним подоланням утруднень, дії негативних психічних станів. Все це вимагає формування в особистості здатності до емоційної саморегуляції життєдіяльності.

Отже, проблема формування психологічної готовності особистості до діяльності є актуальною як з погляду науки так і з позиції суспільної практики, а відтак вимагає подальшої розробки методологічних засад її розвитку, формування та критичного відрефлексування онтогенетичних траєкторій становлення як інтегральної риси психодуховного світу людини.

1. Деркач А.А., Ситников А.П. Формирование и развитие профессионального мастерства руководящих кадров. – М.: Мысль, 1993. – 89 с.
2. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. – Минск: Из-во БГУ, 1976. – 175 с.
3. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
4. Сосновикова Ю.А. Психические состояния человека, их классификация и диагностика. – Горький: Изд-ва педунивер., 1975. – 118 с.
5. Столяренко Е.В. Психология бдительности и боевой готовности. – М.: Изд-во МО СССР, 1975. – 54 с.
6. Тимченко О.В. Проблема психологічної готовності готовності військового фахівця до екстремної дії в стані емоційного стресу: Автореф. Дис. канд. психол. н. – Харків: ХУВС МВСУ, 1995. – 24 с.
7. Томчук М.І. Методологічні основи виховання воїнів Збройних Сил України. – К.: Варта, 1997. – 88 с.
8. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. – М.: Наука, 1982. – 183 с.

АНОТАЦІЯ

Томчук Михайло Іванович.

Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності.

У статті здійснений методологічний аналіз проблеми наукового пізнання і цілеспрямованого формування психо-

логічної готовності особистості до діяльності. На підґрунті низки проведених автором теоретико-експериментальних досліджень пропонуються засадничі підходи, принципи, концепти, структурна модель, схема розвитку мотивації та оргтехнологія, що у взаємодоповненні не лише вичерпно пояснюють феномен психологічної готовності, а й практично уможливають досягнення особоно-професіоналом високого рівня її цілісності і досконалості.

АННОТАЦИЯ

Томчук Михаил Иванович.

Методологические основы исследования и формирования психологической готовности личности к деятельности.

В статье осуществлен методологический анализ проблемы научного познания и целенаправленного формирования психологической готовности личности к деятельности. На основании серии проведённых автором теоретико-экспериментальных исследований предлагаются главные подходы, принципы, концепты, структурная модель, схема развития мотивации и оргтехнология, которые во взаимодополнении не только исчерпывающе объясняют феномен психологической готовности, но и практически делают возможным достижение человеком-профессионалом высокого уровня её целостности и совершенства.

ANNOTATION

Tomchuk Mykhailo.

Methodological Backgrounds of Investigation and Formation of Psychological Aptitude of a Personality to Activity.

In the article the methodological analysis of the problem of scientific comprehension and determined formation of psychological aptitude of a personality to activity has been carried out. On the basis of a number of theoretic-experimental surveys performed by the author the conceptual approaches, principles, concepts, structural model, the scheme of development of motivation and organization technology which in the interaction not only fully explain the phenomenon of psychological aptitude but practically make possible the achievements by a person-professional a high level of its integrity and perfection are offered.

Надійшла до редакції 25.10.2010.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Савчин М. В.

Духовний потенціал людини (Навчальне видання): [монографія]. – Вид. 2-е, пер., доп. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.

У монографії обґрунтовується реальність духовності в особистому, суспільному та загальноцивілізаційному планах, аналізується проблема духовного у різних філософських та релігійних течіях і психологічній науці, викладається суть християнства, церкви та святості, подано цілісне уявлення про людину як творіння Боже, аналізується духовність особистості як її природний (автентичний стан), висвітлено сутність бездуховності, зміст духовного життя людини, сформульовано духовну парадигму психології й завдання психологічної теорії та практики в її контексті.

Для психологів, духовних отців, філософів, педагогів, практичних працівників закладів освіти та інших соціальних сфер і всіх тих, кого хвилюють духовні виміри людини та її життя.

